

זליק קלמנוביץ*

זכרונות

יש ספרים המטביעים רושם בלתי נשכח לכל ימי החיים. אך עזה יותר לאין-שעור השפעתם של אישים ברוכי-אלוהים, שניתן להם הכוח והכשרון להשפיע ולהאציל על זולתם. בימי שנותי הצעירות נפגשתי באחדים מן האנשים האלה, והמעניין ביותר היה בלי ספק חברי וידידי זליק קלמנוביץ ז"ל. עד היום לא זכיתי לספר את רשמיי אודותיו; אפשר שרק מפני שקשה במיוחד לכתוב עליו, קשה למקר את הדברים על אישיותו באמצעות נוסחה אחת. אי אפשר לעצב קווי איפיון שתשתיתם כך וכך סגולות ותכונות. הדברים בעלי הערך הרב ביותר ובעלי משמעות עיקרית אינם ניתנים כלל להיתפס ברשת של מילים. וגם עתה הריני כותב זכרונות, בבחינת 'פירושים'. ולזכרונות, כידוע, יש חסרונות. העיקרי בהם: עליך לדבר גם על עצמך, ואפשר גם לבלבל מאורעות וזמנים. מדובר כאן על דברים שהתרחשו לפחות לפני כחמישים שנים ואולי אף יותר. איני מסוגל אפוא להבטיח שהנתונים יהיו מדויקים ומן הנקיים לא יוצצו נשכחי-הטעויות. מכל מקום – דברים אמורים שמורים בזכרון טוב מן התאריכים...

מתי היתה פגישתנו הראשונה, והיכן? זה היה בביתו של שמואל ניגר² או בביתו של נחום שטיף.³ כנראה בחודשים הראשונים של 1916. מישהו נתן בידי כתובת: שדרת ריגה 220 (זה היה בפטרבורג), כתובת מעונו של שמואל ניגר. ואמנם הלכתי אליו. באותה שעה ביקשתי מורה דרך לעצמי ולקבוצתנו. 'קבוצתנו' – היתה זו חבורה קטנה של 12-15 סטודנטים, שידעו שהם אוהבי-עם שרופים, אך ברור היה להם שאין הם ציונים ואף לא בונדאים. עד עתה תרו וחיפשו את דרכם בעלטה כדי לגלות מה הם רוצים בעצם. דרכם אל שמעון דוכנוב⁴ היתה ברורה, כאילו נגזרה מראש. הדרך לניגר היתה בבחינת משעול-לוואי.

ברוך הראשון שמסרתי לקבוצה סיפרתי מה שראיתי ומה שמצאתי בשדרת ריגה 220: פרטים על אודות נחום שטיף, ישראל אפרויקין⁵ ועל אודות איש צעיר, הקרוב לגילנו, שהכול מכנים אותו 'קלמןקה'. שמואל ניגר הציע, שאנשים אלה יעסקו בקבוצתנו להדריכה, אף כי גם הוא

* מסה זו פורסמה במקורה בכתב-העת די גאלרענע קייט 93, תל-אביב 1977, עמ' 127-143. המתבר יודל מארק (1897-1975) היה אחד מגדולי החוקרים של לשון יידיש ומוריה. כתב-היד הוגש לשלום לוריא ב-1974 ופורסם שנתיים אחרי מות המתבר.

עצמו מצא בנו עניין רב. היה זה רושם מטעה להנחת, שקלמנוביץ היה צעיר יותר מכל הנוכחים בדירה הזאת, אף כי הכול קראו לו בכינוי 'המקרב' קלמנקה'. אולי מפני שהוא היה עדיין רווק, ושמה מפני שהוא מיד התייצב לעומתנו לא בבחינת מורה או מורה דרך, אלא כמבקש שבילים ותועה עימנו יחד, בקיצור – חבר. קלמנוביץ לא דיבר על עצמו, אף לא סיפר דבר על עברו ומעשיו. ואם שאלו אותו – הוא התחמק ופטר עצמו במספר משפטים סתומים. שבחים מפליגים שמענו עליו מפי האחיות זילברפארב,⁶ דוֹרָה, רעייתו של נחום שטיף ומלכה, רעייתו של ישראל אפרויקין. הכול דיברו עליו בחמימות. גם ניגר, גם שטיף, שאפילו הוסיף פרטים אחדים. על כל פנים לא היה אחד שלא גילה הערכה רבה ודרך-ארץ כלפי הידע הרב שלו, הן בתחומי היהדות והן בכל תחום אחר. ישראל אפרויקין נהג להתלוצץ: "אם קלמנקה נוכח, לא דרושה לי אנציקלופדיה". נחום שטיף היה מלא פליאה במיוחד לידע הרב שקלמנוביץ ספג מפי הפרופסורים הגרמנים. שנים אחדות הוא שהה בברלין ולמד בשקידה. ניגר אמר פעם כבדרך-אגב, שאת ההערות החריפות והחודרות ביותר על סופרי יידיש ויצירתם הוא שמע דווקא מפיו של קלמנוביץ.

איני זוכר עתה כמה פעמים הופיע קלמנוביץ לפנינו, אך שתיים מהרצאותיו עדיין זכורות לי בבהירות. נושא ההרצאה הראשונה היה 'פשיטת הרגל של האינטליגנציה', או ביתר דיוק – מדובר היה בחזיון חברתי, של נטישת הבמה ההיסטורית על-ידי אנשי מפלגות הס"ס⁷ וה'סיימיסטים'⁸ ועל עצם העובדה שלא היה לאל ידם – ואף סיכוי לא היה להם – למשוך אל חוגיהם אנשים פשוטים מן העם. לעולם לא יוכלו להקים תנועת המונים, מפני שהם תמיד "צודקים" מזולתם, מפני שהם בלי הרף מציגים לראווה את ה"אינטליגנטיות" שלהם ואינם מסוגלים לומר על רגל אחת מה רצונם בעצם, ובמה הם שונים ועדיפים על זולתם.

אלה היו כאילו טענות פעיל בשטח. אני חשתי את עצמי באותה שעה כנעלב. הרי קראתי חומר רב, מסות ואף ספרים, על תפקיד האינטליגנציה בספרות העממית הרוסית, וגם הייתי צעיר – כמעט נער – המוכן ככל אינטליגנט מתקדם להשליך נפשו מנגד כדי לצאת ולהציל את עמו. דבריו של קלמנוביץ היו אפוא בעיני כצליפות וסטירות בפני. רק מקץ שנים אחדות הסתבר לי באורח אינסטינקטיבי שהוא צדק. זה קרה כאשר נבחרתי להיות יושב-ראש-לשם-כבוד באירגון בעלי-המלאכה בארץ ליטה ואף פלא-יועץ מיוחד באגודת התנוונים הזעירים. רק אז ירדתי לאט לאט לעומקה של האמת ונוכחתי לדעת מה מעטה ומגבלת השפעתו של אדם 'מבחוץ' או 'מן הצד', אף כי הוא מנסה לחשוב את עצמו כבן-בית.

את ההרצאה השנייה הריני זוכר ממש עתה כאז. הנושא היה 'האומנם קיים קו התפתחות ישר ואחיד בהיסטוריה היהודית?'.

כולנו היינו חסידי שמעון דובנוב, אופטימיסטים בלב-זנפש. היינו משוכנעים שההיסטוריה של עם ישראל אינה אלא זרם אדיר גורף וסוחף החולף על פני ארצות ושנים מימי אברהם אבינו ועד ימינו ממש. זו מהות התהליך ברטרו-ספקטיבה, אף כי אנחנו שונים היום מאבותינו. אך זהו שוני הדומה להברלים

בין ענפי העץ הצומחים בנופו של גזע אחר ושורשיו עמוקים. זו שרשרת אחת המוסיפה חוליות של נסיונות היסטוריים המצטברים במרוצת הדורות. גישה זו אינה נוגדת את ההשקפה המסורתית בדבר שרשרת הזהב שאינה ניתקת לעולם. והנה כאן, בחדר צר ומוארך, שהצטופפו בו כשתי עשרות צעירים וצעירות, צועד לו הלוך וחוזר, מקיר לקיר, מהורהר כהוזה, איש השולל דעה מקובלת זו. מדי פעם פורצות מפיו שאלות, הנשמעות כזעקות: מהו החיבור בעצם בין אלה שסגדו לבעל לבין אלה שנספו על קידוש־השם ובלבד שלא לחלל את השבת? ומהי השייכות בין אליהו הנביא שקם לשחוט את כוהני־הבעל – גם אם זו אינה אלא אגדה, עוצמתה בוערת כאילו היתה עובדה היסטורית ממש – אל אותו אליהו הבא ללמד תורה את הנער על שפת הכינרת? כלום זהו פולקלור של אותו עם עצמו? ואלה ששחטו את עצמם בפסגת מצדה חיו בעולם אחר מאשר אלה שאירגנו הגנה עצמית, או אלה שהסתתרו בעליות ובמרתפים מפני פורעים? ואלה שהיו מוכנים לציית לפקודות האלוהות ולהקריב על המוקד את ילדיהם – כלום נלושו מחומר אחר מאשר בני דורנו, במאה העשרים? האומנם מותר לעם היודע את הדיבר השישי 'לא תרצח' לבצע רציחות המוניות כמו ידיו? כלום ניתן בכלל למצוא הצדקה לאומית או מוסרית לטבח של הילדים?

וכך הוא המשיך להטיל בנו שאלה אחר שאלה. והפירוש היחידי שניתן להעלות על הדעת הוא: לא עוד אלא שההיסטוריה שלנו אינה שרשרת שלמה שלא נותקה, אלא דווקא להיפך: היא חזרה ונקרעה פעמים רבות. ואין זו בעיה של חילופי מקום או המרות לשון. מדובר במזגו של העם ובלבבות שלו, שחלו בהם התפתחויות ותמורות. פעמים רבות היה צריך לחזור ולהתחיל מחדש לחשל חוליות.

ותוך כדי השמעתה של קושיה הפסיק קלמנוביץ את שטף דיבורו והתיישב, תשוש, מיוגע ומיוזע. הבוגר בין כולנו, האידיאולוג שלנו נגלין, בנו של הרב מפלוצק, החל לשלול את התזה של המרצה – ודמעות עמדו בעיניו. והוא אמר: דווקא הַצֵּבֵר הסתירות בגילוי גישות מוסריות שונות הן ראייה טובה, שאנו עם אחר, עם שאינו חרל לתעות בדרך ולבקש את אלוהיו. נגלין שלנו היה נרגש וגם לא פעם נתקע ונתבלבל בדבריו. המרצה הגיב בערך כך: "אני מוכרח לומר, שהשאלות ששאלתי זועקות כדם שנשפך – ותשובתך – היא התשובה." בזה תם העניין.

מאוחר יותר, בשעת מפגשים פרטיים בין חברים ניסו לפרש את הדברים כך או אחרת: כלום היתה תגובתו של המרצה מונעת על־ידי רגש של רחמים אל נגלין? האומנם היתה בזה הכרזה, שכל דבריו הקודמים לא היו נכונים בעצם?

אני עצמי נתמלאתי רגש של רחמים כלפי קלמנוביץ: לשם מה דרוש היה לו להביע דעה כל־כך קיצונית ולהלן לנחול תבוסה מוחצת? מאידך גיסא: מפני מה חזרו ועלו בדעתי בלי הרף השאלות שקלמנוביץ הציג – והן מטרידות אותי עד עצם היום הזה? ויתר על כן: גיליתי שאחת משאלותיו הפכה להיות מרכזית ביצירתו של ה. לייזוויק, לאמור: כלום יכולה להיות הצדקה כלשהי לעקדה? ושאלה נוספת: מתי מותר ומתי אסור להשליך את הנפש מנגד, להקריב את עצמו? ונרמה, שבמקרה הזה נתגלו הן התכונות העיקריות באישיותו של ז. קלמנוביץ.

הגותו המעמיקה, קליטתו ואחיזתו ברעיון מסוים עד כדי הבאתו אל קצה ההגיון הבלתי־הגיוני – ומאידיך גם הנכונות לוותר על שלו ובלבד שלא להכאיב לזולתו.

* * *

זליק קלמנוביץ היה אפוף וחדור עד עומק נשמתו רגש לאומי חריף. זה לא היה רעיון ושכנוע שכלי בעלמא, אלא רגש שמילא את כל חדרי ליבו. כל שונאי־ישראל לא היה מעורר בו אלא בחילה. לאויבי היהודים לא רחש האיש אף פירור של התחשבות וסובלנות. הורסים ומחריבים מקרב היהודים עוררו בליבו איבה מרה. "איזו קללה נוראית היא 'מְהַרְסִיךְ וּמְחַרְבִּיךְ מִמֶּךָ יִצְאוּ!' * בעיניו הם לא היו אלא מצורעים, מקוללים.

הוא העריך מאוד את כל השגי התרבות היהודית בכל התקופות, ויתר על כן ולמעלה מזה את המידות ואורחות החיים של העם הפשוט. הוא לא היה מסוגל להתאפק מהערה אירונית, כאשר מישוהו השמיע את הרעיון, שאנחנו, היהודים יש לנו מה ללמוד אצל שכנינו הסלאוויים: "האומנם אתם מאמינים, שהסיפורים הפראיים על אודות מכשפות וה'באבא־יאגא' נעלים על שבחי הבעש"ט?" – כך שמעתי מפיו משיב לעורך־דין ותיק ומנוסה בקובנה. והוא בוודאי גם לא חסך בדברי שבח לעם ישראל.

מן הזמן ההוא נחרטה בזכרון אימרה של קלמנוביץ: כתוספת לביטוי 'עם של קדושים' (והיה זה שנים רבות לפני השואה) הוא פלט 'משומדים'. הוא ראה את עמו ברב־הפנים שבו ובסתירות הפנימיות המחלחלות בו ומפעפעות ממנו – והוא אהב אותו כדמותו וגלוייו במרוצת המסלול ההיסטורי, בגדולתו ובייסוריו. לנגד עיניו השתרע כל הנוף של העם על פסגותיו הנישאות ותהומותיו הפעורות.

אחרי מהפכת־פברואר נתקיימו הפגישות עם 'קלמנקה' לעתים רחוקות יותר (מובן מאליו, שמעודי לא קראתי לו כך!). הוא היה עמוס יותר בעבודות בתחום הספרות. מפלגת ה'פֶּאָלְקֶספּאַרטיי' התארגנה, התרחבה והקימה את מוסדותיה. הוקם משרד, אשר בו ישב בקביעות נחום שטיף. אפרוויקין היה קופץ לשם כל אימת שהיה לו פנאי, ולו גם לרגע. את קלמנוביץ, כך נדמה לי, ראיתי שם רק פעם אחת: מסביב לשולחן ישיבה חבורה של בנות צעירות שכתבו כתובות על גבי מעטפות בהתקרב מועד הבחירות לקהילת פטרבורג. והנה נכנס לשם הבחור, השקוע תמיד בשלל מחשבות על קיום האומה וערכיות חיי האדם, שלא היה כלל דומה לסוג של מְחַזֵּר – והוא בא לחכות לרִיבְלֶה, הצחקנית העליונה, אחותה הצעירה של בתיה טשארני, רעייתו של ניגר. האחיות זילברפארב סיפרו לי אחר־כך פרטים על אודות הזוג החדש בנוסח שלהן.

בשלהי 1917 ובראשית 1918, לאחר שהבולשביקים השתלטו על המדינה, נתקיימו מספר אסיפות עממיות, אשר בהן השמיע שמעון דובנוב דברים חריפים

* ישעיהו מט, 17. נראה שהפירוש השלילי חורג מן הקונטקסט של הדברים במקור. שם מדובר בהחזרת הבנים לציין, באשר מהרסיה ומחריביה יצאו ממנה. הכוונה היא אפוא חיובית ואינה מופנית כלפי פנים. זו אינה קללה מכול וכול.

נגד הקומוניסטים. באסיפות אלו ראיתי תמיד גם את קלמנוביץ. הוא ביקש רשות הדיבור והיה משמיע את זעקותיו נגד הכפייה וריכוז החירות.

* * *

מכאן – דילוג אל 1921. נחום שטיף וקלמנוביץ הגיעו כבר לקובנה, בירת המדינה הליטאית, לאחר שנמלטו מברית המועצות.

היה לי יחס לבבי אל שניהם, שהיו מורי־דרך שלי בדרך אל היידיש הנכונה, המשוחררת מן הייחוד הדיאלקטי. מן הראוי לספר, שעצתו של שטיף היתה לשנן את לשונו של מנדלי מוכר־ספרים, ואילו קלמנוביץ הציע עיסוק מתמיד בתרגומים כאמצעי להעלות מנבכי הנפש את המקורות הסמויים של המילים והביטויים הדרושים ביידיש. הלכתי, בעצם, בשתי הדרכים. מעניין – כל דרך היתה אופיינית ביותר למציעה!

נשמר היטב בזכרוני תאריך מסוים. היה זה בשבוע השני של חודש אוגוסט. הגעתי לקובנה מווילקומיר ובידי כתב־יד גמור של ספרי שול־גראמאטיק אין בנישפילן און אויפגאבעס (רקדוק לבית־הספר עם דוגמאות ותרגילים). חברי הטוב חיים ראפ־לוביץ הקים את ההוצאה לאור 'ליכט' (אור) ובעצם חיכה בקוצר־רוח לכתב־היד מתוך כוונה למסור אותו בלי שהות לבית־הדפוס. הגעתי חפוז וממש בריצה אל נחום שטיף וביקשתי אותו לברוק את החומר בעין בוחנת. אמר לי שטיף, שמאחר שזה נוגע לתחום הרקדוק, הרי קלמנוביץ בקי ממנו, הוא בעצם המומחה, ואפילו לימד קורס גבוה למורים במינסק. את התמצית של קורס זה מוציאים עתה לאור.⁹ נסעתי אפוא אל קלמנוביץ, ששהה בימים ההם בקייטנה, באזור כפרי ליד הנהר בשם קאל־אטובה (נהגו להתלוצץ ולקרוא למקום 'כולה טובה'). מצאתי את הביקתה. מזג האוויר היה כבר סתווי. זרזוף קל טיפף בלווית רוח־אלול נושבת ועגמומית.

פרצתי לבית בהול ורטוב ומיד פתחתי בהקדמה מפורטת על שיטת ספרי וחידושיה. וקלמנוביץ הגיב: "הבה ונקרא!".

הגיעה שעת חצות. ריב־לה מזכירה לנו, שהגיעה עת לישון. ואנחנו המשכנו בעיון. שתיים בלילה. קלמנוביץ אינו רוצה להפסיק, למרות שריבלה חזרת ומזכירה שאנשים צריכים גם לנוח. וכך המשכנו עד שעה חמש בבוקר.

מיטה מוצעת הוכנה למעני, אך לא הייתי מסוגל להירדם. אפשר שהייתי עייף מדי וראשי נסתחרר מן המילים הטובות שנחתו עלי. בעיקר הייתי גאה, שעל החלטתי לבטל את הֶגְנֵטִיב (יחס השייכות) לשמות העצם הרוממים הגיב קלמנוביץ בהתלהבות. המשכתי אפוא לחלום בהקיץ ונדרתי נדר: עלי להמשיך ולהתמחות ברקדוק ולחבר רקדוק מדעי של היידיש המדוברת בימינו בשני כרכים. הלילה ההוא קבע את תוכנם של מאות על גבי מאות של ימים. בדרך זו הטביע קלמנוביץ את חותמו לא רק על פרטים רבים, אלא על כל חיי ממש.

בלילה ההוא הוא הפך לחבר הקרוב לי ביותר. הוא היה הראשון שפניתי אליו עם הצעתי להפעיל תנועה למען 'בית־ספר עממי אחיד', כלומר בית־ספר בלתי מפלגתי, כפשרה בין הזרמים. קלמנוביץ היה גם הראשון שהסכים לתמוך ברעיון

זה. ורק כאשר ההצעה כבר היתה כתובה ומגובשת – באתי עם החוברת אל שמעון דובנוב, ששהה בימים ההם בקובנה.

קלמנוביץ היה, אפשר לומר, בבחינת 'יד' מצוינת במערכת העיתון היומי. הוא היה בקי בכל מגוון הפעולות, החל מחיבור מאמר-המערכת ועד כתבה על אודות אסיפה כלשהי שהיה בה עניין לציבור. הוא היה מועיל מאוד בימים שהעיתון נמס הופיע יום יום, ויתר על כן – בשעה שהוא הפך לשבועון בשנת 1922. שיתוף הפעולה בינינו התהדק יותר כאשר חידשו בפעם השלישית – אחרי הפסקה – את השבועון נמס ב־1923. כתבנו יחד את הסקירה על חדשות-החוץ במרוצת השבוע. פעם הוא כתב ופעם אני. תתמנו בשתי אותיות A.P. (?) – ותמיד קיימנו התייעצות בדבר הפרטים שמן הראוי לשבץ בסקירה.

ואמנם קרה פעם (עוד ב־1922) שכתבתי מאמר ותתמתי עליו בשם... קלמנוביץ. והמעשה שהיה כך היה. נתקיימה ישיבה של מנהלי בתי-הספר התיכוניים. בימים ההם היו בליטה שנים-עשר בתי-ספר עבריים ורק אחד – שלשון ההוראה היתה בו יידיש. בפתח הישיבה הוחלט, שאסור להדליף החוצה דבר מן הנאמר שם. הבנתי, שההחלטה היתה מכוונת אֵלַי. הנושא היה מִסְפָּר השפות שיש ללמד בבית-הספר התיכון (שתי שפות היו בבחינת חובה). הציעו לשלוח תזכיר למשרד החינוך ולהסביר, שליהודים דרושה רשות ללמד ארבע שפות ואולי גם חמש (למען לכלול בהן גם עברית וגם יידיש). לא היה לי נוח לחתום בשמי או בפסידונים שלי על המאמר נגד התזכיר הזה. ואז הציע קלמנוביץ: "חתום בשמיו". היינו שנינו מחסידי שמעון דובנוב. קלמנוביץ פחות ממני. שנינו גם היינו במידה מסוימת חסידי חיים זיטלובסקי,¹⁰ קלמנוביץ יותר ממני. שנינו הערצנו את י. ל. פרץ. סיפרתי על שיחה שהיתה לי עם ה'זקן' (כך קראנו לדובנוב) על אודות פרץ. אמרתי לו, שפרץ משפיע על הנוער יותר מכל סופר יידיש זולתו. נוכחתי בזה ממש מתוך נסיוני כמורה. ה'זקן' שקע בהרהורים והביע לבסוף את רצונו לחזור ולקרוא את פרץ. קלמנוביץ הודיע, שגם הוא מוכן לשוחח עם דובנוב ולספר לו על השפעת פרץ עליו, על הלך-רוחו ועל אורח מחשבותיו. אין לי ספק, שהוא קיים את מה שאמר. אפשר שהיתה כאן מעין הכנה לערב מוקדש לבלילה בשוק הישן של פרץ. בוריס קלצקין¹¹ המו"ל היה ידידו של קלמנוביץ. ידיד בלב ונפש. בזמנים שונים הוא דאג לספק לקלמנוביץ עבודה ופרנסה, ותמיד היה שומר על קשר הדוק ביניהם.¹² מכאן שמהדורת קלצקין של בלילה בשוק הישן ובה הקריאה 'אין שול אַרץ' (לבית-הכנסת!) – הגיעה לידינו של קלמנוביץ עוד לפני שאחרים ראו אותה. בערב חורף אחד הזמינו הגולדברגים – הוריה של המשוררת לאה גולדברג – מתוך ידידות והכנסת-אורחים לבבית – תבורה של אנשי ה'פֶּאָלְקֶספּאַרטי' למסיבה על כוס תה. באותה ההזדמנות נשא קלמנוביץ דברים על אותה סיסמה של פרץ – 'אין שול אַרץ'! הוא דיבר בלהט האופייני לו וניסח את דבריו בחריפות. בין היתר הוא אמר, שפרץ לא התכוון שנושב לבית-הכנסת ונתפלל מתוך סידור-התפילה המוכן-ומזומן שם. הוא רצה שבית-הכנסת הישן יחדור אל נשמותינו, שבית-הכנסת הישן יקום לתחייה בליבם של ה'מתים', כלומר אלה שאין בהם עוד אֶשְׁלֵהבָה – באשר רק הדת, רק האמונה, יש בכוחה להעלות את האֶש,

שבלעדיה אין חיים. רושם דבריו הלוהטים היה חזק מאוד. עלי, כמובן, ועל כל הנוכחים במסיבה. האחרים העריכו, שקלמנוביץ העלה פירוש עמוק יותר מכוונתו של פרץ, שבעצם לא העלה אלא סוף־פסוק דראמטי עז ביטוי ומגרה למחזה שלו. בלי כל קשר למהותו של הפירוש, קלטו כל הנוכחים את החוויה של הרליגיוזיות הלוהטת של קלמנוביץ, את חרדתו שבהעדר אמונה נישאר אנחנו, החילוניים, בבחינת נשמות מתות, הנגררים אל הקברים מחמת קריאתו של תרנגול הפח. נשמרו בזכרוני משפטיו הקצרים של קלמנוביץ, והם עדיין מצלצלים באוזני: "לחיות פירושו להאמין" ו"רק אמונה קרויה חיים".

בהקשר המסה שקלמנוביץ כתב בגיטו וילנה¹³ מן הראוי להצביע על מאמר שקלמנוביץ פרסם בעיתון נייס ביום 27 באפריל 1923 שכותרתו היתה 'פרצעס שרייבער־אידעאל' (אידיאל הסופר לפי פרץ),¹⁴ והרי תוכנו:

לעתים קרובות תובעים אצלנו מן הסופר להשיב על כמה שאלות יסודיות: כיצד נוכל לחיות באורחות קדושה ויופי? איך צריכה להיות בנויה החברה האנושית שחיים באורחות קדושה ויופי יתאפשרו בה? הסופר אינו חייב להשיב על קושיות אלו. זו שליחותו של הנביא. אין הנביא סופר המנסח דבריו בסגנון מיוחד. הנביא הוא משרתו ונושא דברו של האל. פרץ הוא סופר. יצירתו היא ספרות. אך האידיאל שהוא ביקש בספרות יידיש היה הנביא. פרץ אינו משתמש במילה 'נביא', כאשר הוא נאמן לשיטתו: "אל תבקשו את תמונת המחר ביום האתמול". את הסופר הגדול הוא מכנה 'אמן', ואילו את הנביא – משורר. האמן הוא בן־חורין, ואילו המשורר משמעותו – חיים, באמצעות המעשה האחרון או המוות או הגאולה. פרץ מגיע בדברו אל הנביא האחרון, אל המשיח... שכותב את הספר האחרון, שמראה לכל האנושות כיצד אפשר לשבוע בלי לחם ולהתחמם בלי פחם. כיצד יכול היה פרץ להגיע למין אידיאל כזה ומניין לו ההעזה להציג לספרות יידיש תביעה מעין זו? אם ללמוד גזירה שווה מן ההיסטוריה, הרי היהודים העניקו לעולם את התנ"ך, שהצביע למאות מיליונים בני־אדם על התיב לגאולה. הרי התנ"ך העניק לכוחם של דברים להחיר רוח אל העצמות היבשות. מותר אפוא להאמין, שעם התנ"ך עוד ישמיע את דבר־המשיח. פרץ רצה ואף חלם, שספרות יידיש תיטול את מורשת רוח היהדות (יידישקייט) הקדומה.

מן הראוי לעיין ולהתעמק במאמרים שקלמנוביץ כתב בין מרץ לאוקטובר 1923, כאשר נאמר לו: "כתוב נא כל מה שלבך חפץ, כל מה שנוגע לך ואיכפת לך".

הוא כתב שלושה מאמרים על האורתודוקסיה היהודית החרדית המאורגנת כגוף פוליטי. יהיה שמה אשר יהיה – נשאלת השאלה: מפני מה היא אנטי־לאומית? זה מפני שאבד לה כל כוחה היוצר, יתר על כן – אין לה גם שום אידיאה קדושה והיא אף לא מבינה שה'שלחן ערוך' חדל להיות מושל־בכיפה על הנשמה היהודית. הוא פרסם גם שלושה מאמרים על בעיות החינוך היהודי ושלושה מאמרים על ענייני לשון. בבואו לדבר על 'לשון ספרותית', הוא אמנם מצביע על הדרך הטבעית של אינטליגנטים ללכת וללמד את העם, אך עליהם בעת ובעונה אחת גם ללמוד מן העם. במאמר אחר, שדן בבעיות הכתיב, הוא ציין ששום לשון

אינה כתובה בדיוק כפי שהיא מדוברת, אך הא' במילה 'בְּאֵינִיאוֹנֵג' אינו 'אֵילִם', אלא מהווה אות קונסוננטית שיש להביעה...

קלמנוביץ פרסם גם רצנויה על ספרו של מאַקס וויינרֵיךְ מכירת יוסף. במאמר זה הוא מרבה לשבח את וויינרֵיךְ כידען־לשון מובהק ומצוין, אשר "חייב לדקדק בכתיבתו כחוט השערה". על כן הוא טוען, שאין הוא מפגין חוש דק למדי לעניין הריתמוס. איננו מזכירים כל מה שנכתב על־ידו ונחתם בפסידונימים. אך מן הראוי לעיין במאמרו הקטן 'יום הדין', שהוא חיבר ערב ראש־השנה תרפ"ד (1924). המאמר פורסם אחרי ראש־השנה ונחתם בשמו.

מדובר במאמר בעל אופי תרבותי־היסטורי ועיוני־דתי על אודות משפט השמים את האדם כאן על פני הארץ. פתיחתו באמונה המצרית הקדומה בְּאֵל אוזיריס ו־42 שופטיו החייבים לשפוט כל בר־מינן. מקץ אלפי שנים הגיעה הנחמה בדמות האמונה ביום־הדין האחרון, שבו בן־התמותה ככלל (ולא כפרט), והתבל כולה עימו, יעמדו למשפט. בעקבות משפט זה תחול תמורה בבן־אדם, לב חדש יתעורר בו, ואף השמים והארץ יתחדשו. הרעיון בדבר 'יום אלוהים' שרר בקרב נביאינו. האמונה ביום־הדין האחרון עברה גם לדת הנוצרית ולדת האיסלם. והנה מתייצב כאן היסטוריון קר־מזג, המשקיף כביכול מן הצד אל הדראמה של גלגול־האידיאות. וכאשר הוא מגיע אל יום־הדין השנתי אצלנו, אצל היהודים, יום המחילה והסליחה, כאשר כל אדם יכול להכריע בגורלו, מתלקחת לפתע השלהבת המוסרית הסמויה של קלמנוביץ, והוא משמיע את הסכמתו לדברי ספרי־המוסר, הקוראים לכל אדם יום יום, לפני שכבו לישון, לערוך יום־דין לעצמו. שני ההבטים, של ההיסטוריוס האינטלקטואלי ושל המוסריות העל־אינטלקטואלית, אחוזים ממנו ובו בקלמנוביץ – וחיים בו בשלום.

האומנם בשלום? הרי מדובר בעצם בהתעצמות ברגע שצפה השאלה 'מה לעשות?' או 'כיצד לחיות?'. במקרה זה עשוי לנצח המוסר בכוחו. אינני זוכר באלו נסיבות התפתחה שיחה על דברי המאמר הזה ותוכנו. זה היה בחדרו של המזכיר הראשי של הוועד הלאומי. תחילתה של השיחה התנהלה בנחת ובמתינות, אך כאשר נגעו בנושא המשקל הערכי של יום־כיפור, לא יכול היה עוד קלמנוביץ להבליג והוא קם ממקומו והחל לפסוע הלך־וחזור בחדר ודיבורו עלה מגרונו כעין זעקה. פקידים אחדים הציצו מבחוץ – ואמנם הזמינו אותם להיכנס. הפרץ הלוהט כבה לפתע כלעומת שנדלק, ונדמה היה כאילו קלמנוביץ הצטער על התלהבותו. כאשר יצאנו שנינו לרחוב הוא אמר – וכך אני זוכר: "אסור לשנות את קול הדממה הרקה".

מצבו הכלכלי של קלמנוביץ היה פחות מצנוע. ידענו, שאף ילדותו עברה בעוני מרוד, ובימי לימודיו באוניברסיטה שבגרמניה הוא לא פעם נאלץ לרעוב. עד היום אינני יודע מניין הגיעו לאחנינו הפרטים האלה, מפני שקלמנוביץ מעודו – ממש־ממש מעודו! – לא השמיע הגה על עצמו. לא כל שכן תלונה. זו בוודאי מעולם לא עברה את דל־שפתותיו. ידידים אחדים מן החוג שלנו ביקשו לעזור לו להסתדר בדירה נוחה יותר, קבועה ומרוהטת. הוא דחה על הסף כל הצעה. עם זאת הוא פיתח תיאוריה שלמה, שריהוט הגון הוא בעצם דבר מיותר. הזעם שלו

פנה דווקא נגד המזונן כְּבִד־האגפים, התופס בזחיות דעתו קיר שלם, לאמור: "מי צריך מזונן? אין לי בכלל כוח לסחוב על כתפי מין ריהוט שכזה!" ריהוט רב הופך, לדעתו, את האדם לאסיר־שלי־חפצים. בלעדי הריהוט האדם הוא בן־חורין, קל כציפור, ויכול חת־שתיים להתקפל ולנוע ממקום למקום.

בקיץ 1923, בימים בהם גרתי בקובנה ולא בביתי שבווילקומיר, לא הסכים קלמנוביץ, ולו פעם אחת, לבוא לאכול ארוחת צהריים בחברתי. האיסור לטעום ממזוננו של הזולת העפיל אצלו עד לאבסורד. הוא סירב לבוא לישיבה בביתו של עורך־הדין פינקלשטיין מפני שנהגו שם להגיש גם עוגות אל התה ועל השולחן העמידו צלחות עם פירות מתוצרת חוץ־לארץ. אינני זוכר, האומנם נטל קלמנוביץ אי־פעם קינוח כלשהו, פרט לכוס תה. גם משכורתו היתה דלה, ולא היתה בה קביעות. פעמיים הצעתי לו לבוא אל וילקומיר ולהצטרף אל חבר־המורים בבית־הספר התיכון 'רעאל־גימנאזיע'. ב־1922 היתה תשובתו: "מה אתה רוצה? שאבוא ואתיישב על כתפיק?". ב־1923 הוא פשוט סירב מבלי לנמק.

קלמנוביץ לא גילה עניין כלשהו בבעיות מפלגה יומיומיות. הוא היה חסיד נלהב של כנסת יהודית לאומית, מעין מוסד־כתר של האוטונומיה היהודית, שהגשמתה בימים ההם הלכה וחמקה מידי היהודים. מאידך גיסא, הוא כלל לא רצה להיות חבר בכנסת הלאומית הזאת. לוויכוחים הפוליטיים, ניסוחי ההחלטות והצבעות הוא לא העניק אלא חיוך אירוני. את הרכבת־המועמדים של ה'פֶּאָלקספֶּארטיי' הפקידו בידיו של ציר־הסיים פינקלשטיין ובְּיָדֵי פינקלשטיין פרש מן התפקיד בתירוץ, שאינו מכיר בעצם את מחוזות המדינה ואינו מכיר את המועמדים המוצעים. אני קיוויתי, שנזכה בשבעה מנדטים, והצגתי את שמו של קלמנוביץ במקום השמיני. הדבר עורר מחאה צעקנית מצד האיש שהוצג במקום התשיעי (בסופו של דבר זכינו רק בחמישה מנדטים).

כאשר הגוף הלאומי הנבחר התכנס, נהג קלמנוביץ – בתפקידו כעיתונאי – לבוא לכל הישיבות, מבלי לדלג אפילו על ישיבה אחת. כלום מסוגל מישוהו להעלות בדעתו, שאיש זה, השקוע בדרך־כלל בעולם הרהוריו, יתפרץ להרביץ מכות? אלא שזה אמנם קרה. אני נאמתי מן הרוכן על בית־הספר היהודי המאוחד וכל עשרת הנציגים של הרשימה הקומוניסטית (רשימה מס' 5) לא חדלו מגלי־גלים של קריאות ביניים. וכאשר הערתי, שתנועתם גרמה נזק רב לבית־הספר היהודי, הם החליטו בכוח ובצעקות להפסיק את הנואם. קלמנוביץ קפץ כנשך־נחש ופרץ בסערה ובאגרופים קפוצים. שני חברים אחזו בו ובקושי־בקושי הרגיעו אותו.

בימים ההם החלטתי לפרוש מן הפעילות הציבורית בקובנה ולשוב לעבודתי כמורה ומחנך בווילקומיר. כל אנשי שלומנו הביעו את התנגדותם לצעד זה. היחידי שתמך בי ואף עורר אותי היה קלמנוביץ.

הקשרים בינינו לא נותקו. אך המרחק הוא מרחק, ומכתבים ספורים מפה ומשם סיננו וציננו מעט את הקשרים. גם כאשר קלמנוביץ הגיע מקץ זמן רב לריגה, שאף אני הגעתי לשם להשתקע, לא חודש המגע החי בינינו. הקשר בינינו חזר ונתהדק רק בקיץ 1928.

* * *

שנינו היינו מורים בקורסים של מורי הציפּאָ בלאטביה. אני לימדתי דקדוק לשון יידיש, ואילו קלמנוביץ – דקדוק לשון עברית. שישה־שבעה שבועות התגוררנו סמוך לחופו היפה של הים הבאלטי במפרץ ריגה. עימנו שהו שם כשמונים סטודנטים, שהיו באים אלינו קבוצות־קבוצות או אף יחידים וביקשו להחליף דברים על דא ועל הא. ונדמה כאילו באו לא אל מרצים אלא אל רביים מסוג חדש. מקלמנוביץ ממש לא הרפו לרגע. הבחנתי שהוא נהנה מזה. אף על פי כן לא חסרו שעות לשיחות בינינו על אורחות חיים והרהורים. ולא נמצא בעולם אדם אחד, שהייתי יכול לשוחח איתו במידה רבה כל־כך של גילוי לב כמו קלמנוביץ. לא לפני כן ולא אחרי כן.

בימים ההם הייתי בן שלושים ואחת ואילו בן־שיחי – כבן ארבעים ושלוש. שנינו היינו בריאים ושלמים והרהורים על מחלות לא הדריכו את מנוחתנו. השמש נטתה לערוב ולטבול בים הבאלטי ויצרה יחד עם קרעי העבים הקלים נוף־צבעים מקסים. והנה ישבו להם על החול הזך שני ידידים והחליפו דברים... על המוות. האשם בהעלאת הנושא המוזר הזה הייתי אנוכי. ואין השיחה סובבת מקרי מוות קונקרטיים. מדובר במוות בכלל, במוות כחזיון טוטאלי. מוות בחוויה הפסיכית של האדם, מוות בפולקלור, מוות בספרות ומוות בדת. ותוך כדי דיבור עולות נוסחאות גמורות, כאילו להעיד שקלמנוביץ חשב לא מעט על נושא זה והגיע למסקנות משלו.

המוות הוא חלק אלוהי; זהו זה – כך ולא אחרת. וטוב שכך. מכל ברואי האל רק האדם יודע, שהוא עתיד למות. ידיעה זו היא מעין תמורה שהאדם משלם על המתנה שקיבל – המוח. הודות לידע הזה נולד גם הפחד מפני המוות. על גבי תשתית הפחד הזה בנה האדם דתות, שהעלו אחיזות עיניים זוחחות בדבר החיים־שלאחר־המוות. אמונה רתית טהורה עולה אך ורק כאשר האדם גובר בתוך עצמו ונחלץ מפחד המוות. שכר מצווה מצווה. ומי שמבקש שכר אחר – אחוז באשליה בלתי מוסרית. חיי נצח – ותהיה צורתם כאשר תהיה – הם תרת־דסתרי, שאין שום אפשרות לצרף אותם אל רעיון כלשהו: לא אל 'צדיק ורע לו, רשע וטוב לו', ולא אל בניין־על כלשהו. הצדיק, הצודק, הוא זה המרחיק את הרע' ודוחה אותו. ואם גם קשה להיות צודק, הרי בכל זאת אין זה נבצר משום אדם.

איני יכול להבטיח, שהדברים נוסחו כאן בדיוק כפי שקלמנוביץ השמיע אותם, אך זו היתה תפיסתו המוסרית־רליגיוזית, שנחרתה בזכרוני. בשעת השיחות היינו בעצם תמימי־דעים ואיש איש השלים את דברי רעהו. חורה לי, שלא נהגתי לרשום ביומן את הדברים ששמעתי ואת הדברים שהשמעתי. וגם קלמנוביץ לא כתב בימים ההם רישום ביומן, ולא ראיתי את ניסוחיו על המוות ועל שליחותם של הדת והמוסר לשחרר את האדם מפחד המוות. הוא פשוט לא פרסם אותם.

במשך כל ימי חיינו לא חשנו את עצמנו קרובים כל־כך זה אל זה כמו בשעת שיחותינו על המוות. איני זוכר אם מישהו משנינו הזכיר את הפסוק 'צדיק באמונתו יחיה' (תבוק ב, 4) – אך אני משוכנע, שקלמנוביץ הציג לפנינו מופת חי של אורח חיים כזה. ואם הוא לא כתב דבר בנושאים אלה, הרי זה מפני פסוקו של

מיכה המורשתי "והצנע לכת עם אלהיך" (ו 8), מפני הסלידה לגלות לזולתו את ההרהורים האינטימיים ביותר האחוזים באמונה תמימה. בעניין זה הוא נהג כמופנם ומתכרבל בתוך עצמו.

ואמנם שוחחנו יותר על ענייני חיים ועל עבודות שמן הראוי לעשות. סיפרתי לו, שלפני שנה קיבלתי הזמנה מנחום שטיף לבוא ולהצטרף למכון המדעי שלו בקייב, ואילו הוא סיפר לי שקיבל הזמנה דומה ממינסק. שנינו דחינו את ההזמנות. חייכנו זה לזה תוך כדי נסיון להציג לנגד עינינו את טיבה, טעמה ואיכותה של רשת בתי-הספר בברית המועצות, שלשון ההוראה בהם היתה יידיש. ברור, שכמות מוסדות החינוך הרשימה מאוד את היידישיסטים, עד כדי שכרון. הם התעלמו לחלוטין מאופיו של החינוך הקומוניסטי הכפוי. "מטפחים שם משומדים" – זו היתה דעתו של קלמנוביץ. אני דווקא הייתי סבור, שאם ילדים יהודים מרוכזים בנפרד בבתי-ספר, הרי זה בכל זאת גורם משפיע לזיקה לאומית. שנינו נאנחנו בבואנו להזכיר את החסרונות של בתי-הספר ברשת צישאָ בפולין ובלאטביה. יתר על כן החלפנו דעות על ספרים וסופרים. איני מסוגל, כמוכן, לזכור את פרטי הפרטים, אף לא את הפנינים שהתנוצצו בשיחה עם קלמנוביץ. בימים ההם התנגד קלמנוביץ ל'בונד' וחזר על המשפט של יידו ישראל אַפּרויקין, שבענייני היהודים ה'בונד' הוא בולשביסטי, ואילו בעניינים הכללים – הוא מְנֻשְׁבִּיסטי...

בימים ההם כבר הוקם בוילנה מכון הייווא (מאז 1925) – ושנינו שמחנו לכל הישגיו, העלינו בדמיון תוכניות שונות לפיתוחו והבענו פליאה לכשרון האירגון המיוחד במינו של מאַקס ווינרניץ וגילויי המרץ האדיר שלו.

גלגלנו שיחה על היידיש מקורלאנד (מחוז הולדתו של קלמנוביץ¹⁵) ואני סיפרתי לו על הניסוי שביצענו לפני שנים בוויילקומיר (עיר הולדתו של יודל מארק) ונוכחנו לדעת, שתלמידי ידעו את כל המילים, שווינרניץ מציין בספרו שטאַפּלען (ברלין 1923) כאופייניות למילון הקורלאנדי. תוכניתו הגדולה של קלמנוביץ היתה לחבר מילון גדול של יידיש. הוא החל את עבודתו על פרויקט יומרני זה, אך לא היה לאל ידו להשקיע בו מאמץ שיטתי. הוא נאלץ לעסוק בזה כבתחביב ורק בשעות, שמותר בהן לקרוא את הספרים החיצוניים וללמוד את דברי חכמי-אתונה, כלומר ממש בשעות שהן לא יום ולא לילה. נערמו במגירתו גליונות רבים עמוסי מילים, סדורים וערוכים לפי קבוצות סימאנטיות. נראים הדברים, שהכוונה היתה להקים מבנה בנוסח תיזאורוס. יש לשער, שכך נראה היה לו נוח יותר להשחיל מילים על חוטים בעלי הוראה מסוימת.

שוחחנו על אודות בעיות דקדוק וקלמנוביץ ציין, שמעניינות אותו מאוד בעיות מתחום הסינטאקס (כלומר – תורת המשפט). מאידך גיסא – היכן מסתיימת תורת הסינטאקס ומתחילה תורת הסגנון? – זו היתה הקושיה שהצגתי לו.

הריני זוכר, ששנינו לא היינו מרוצים מן החלוקה הסכימאטית שהעלה נחום שטיף בבואו להניח, שיידיש מייצגת את עולם הנשים, בשעה שעברית מייצגת את עולם הגברים; יידיש – נותנת ביטוי ל'עמך', ואילו עברית – לתלמידי-חכמים; יידיש היא חילונית, ועברית – ספוגה בדת וכן הלאה. יש אמנם מידה של אמת בחלוקה הזאת, אך גם מידה רבה של הולכת שולל – זו היתה עמדתנו

היידשיסטית המשותפת. צר היה לנו על גלותו הסובייטית של נחום שטיף, שהוא נטל על עצמו מרצון מתוך אהבתו ליידיש ומתוך הצורך להיחלץ מחרפת רעב. מסקנתו של קלמנוביץ היתה: "ניגר כבר מזמן טען, ששטיף אחוז היסטריה". ואילו אני הוספתי, שחבריו של שטיף בפירוש אשמים, באשר לא העניקו לו את מידת הסיוע ותשומת הלב. הערכתי, שהערה זו מכוננת גם לקלמנוביץ...

החלפנו דברים גם בדבר יסודות העברית בעיצובה של יידיש, בפיתוחה ובשחרורה מאלמנטים זרים, ובעיקר – בשחרורו של הסינטאקס ביידיש מהשפעת הלשוניות השולטות מעבריים. שיחות אלו השפיעו השפעה רבה על פרטי מחקרי מאז ואילך. קלמנוביץ הציע: הבה ונרשום שנינו את כל השורשים המצויים בעברית המקראית ונציין מה מהם וכמה מהם נקלטו והם עדיין נשמעים בדיבור החי ביידיש; כל אחד יעשה את העבודה בנפרד ובסיומה – נשווה ונברוק ביחד. מקץ שנים רבות אמנם עשיתי עבודה כזאת, אך היא עדיין לא פורסמה. איני יודע אם קלמנוביץ גם הוא ביצע עבודה מעין זו. והיה אם הוא אמנם סיכם בכתב מאמץ כזה – הרי הכול הלך לאיבוד. את הסך-הכול של כל השיחות כולן ניתן לומר בתמצית בלשונו של בעל מסכת אבות: "קנה לך חבר" (אבות א, ו). חזרתי לא פעם בליבי על ההרהור: איזו עצה טובה יעץ החכם!

באותם הימים הרצה קלמנוביץ הרצאה לפני ציבור הסטודנטים שנושאה היה 'בעיית הספרות ביידיש'. לא די בלשון כדי לקבוע אם אומנם יש לנו ספרות יהודית. הכול תלוי במה ובאיך. האידיאל של פרץ הוא יצירת תנ"ך שני, שיתווה לאנושות את הנתיב לגאולה. אלא שהספרות אחוזה בתחום האמנות. ושום אמנות אינה מסוגלת להציג לעצמה תכלית יצירת אדם חדש ובריאת עולם חדש. ספרות יידיש יכולה להיות יהודית במהותה, אם היא תצליח לגלות את פנימיות האדם היהודי. מנדלי הציג את הצד החיצוני, את מערכת ההעוויות והגינונים. עד היום ניתן לציין את כתבי שלום-עליכם כהישג הגדול ביותר שלנו. אך ההומור אינו אלא אחד המפתחות אל נשמתו של היהודי. כדי לפתוח דלתות אל הקדושה החיה דרושים מפתחות נוספים.

ההרצאה השאירה רושם אדיר.

* * *

נושא הכתיב נמסר ב־1930, רובו ככולו, לידיו של מאַקס וויזנרניץ. הוא החליט, שיש לבחון מחדש באורח יסודי את כל התקנות, שזלמן רייזען קבע ב־1921 מפני הצורך בתיקונים והוספות. וויזנרניץ העלה והציג שיטה מדויקת מאוד לבחינה הזאת והיווה הוציא לאור את הספר דער איינהייטלעכער יידישער אויסלויג (הכתיב האחיד ביידיש), שעיקרו חומר עשיר והצעות לקראת ועידת-הכתיב של ייווא, העתידה להתכנס ולסכם.

וויזנרניץ הושפע באורח הצעותיו מעבודותיהם של מרדכי וויזנר וואַזיק זאַרצקי, שהוגשו לכנס התרבות בכארקוב ב־1928. בנושא ה־א' הבלתי-ווקאלית (דער שטומער א') הרחיק וויזנרניץ לכת מכל קודמיו. יתר על כן, הוא המציא אות חדשה לאלף-בית, שהיא מעין מיוזג מחודד של שני הוֹוים V, הנהוגים

ביידיש כאות שנשמעת כמו ה-V בלאטינית. הוא עצמו החל להשתמש באות הזאת בעבודותיו ובעבודות רעיו זליק קלמנוביץ ויודל מארק. כמובן – בהסכמתם.

איני יודע מה היו נימוקיו של קלמנוביץ, ואילו אנוכי הייתי סקרן לראות כיצד זה יראה הלכה למעשה.

כאשר נפגשתי עם קלמנוביץ בוועידת-הכתיב ב-1931 הוא אמר לי, שאין הדבר נראה בעיניו. ובכלל – אין הוא סבור שצריך לחדש ולהוסיף אותיות לאלף-בית. ואילו אני אמרתי לווינריץ: "ה'מאקסל' המחודד שלך לא מוצא חן בעיני", והוספתי פירוש: "הרי צריך להעניק שם לאותיות...". אינני יודע מפני מה עניין האות שהמציא היה כליך חשוב בעיניו. אך שלושתנו – יחד עם שמואל ניגר – הפכנו להיות ה'קורבנות' של הוועדה.

ויכוח חריף נתגלע דווקא בשאלת כתיב המילים העבריות שנשתזרו ביידיש. וכך נתפלג קהל הוועידה לשלוש סיעות: חבורה של אנשי-שמאל ביקשו מיד לעבור לכתיב שהתקבל בברית המועצות, כתיב ה'עמעס'; הרוב מן המרכז לא היה נגד הרפורמה הזאת, אך עמד על כך, שמעבר לזה ייעשה בהדרגה, תוך דיון בפרטים והכנתם הקפדנית, ולא כחיקוי עיוור של השיטה הסובייטית; ונשארה סיעה קטנה של 'ריאקציונרים', שהתנגדה לכתיב הפונטי.

ווינריץ חשש, שקבלת הנוסח הסובייטי עשוי להזיק למפעל הייזוא, שהיה בעצם עדיין בחיתוליו. הוא כעס על זלמן רייזען, אחד ממייסדיו של הייזוא, שעבר למחנה המרכז. זליק קלמנוביץ, שפרטי הפרטים של הכתיב לא עניינו אותו אלא מעט, נאם בחריפות ובחום כדרכו בהתכוונו אל העיקר: "מה אתם חושבים? אתם ממנים את עצמכם כבעלי-בית על 12 מיליון יהודים? הסבורים אתם ש'עם הסידור וההגדה יצא לרקוד לפי חלילכם?'".

לאחר הוועידה ישבנו ארבעתנו, מובסים וצלופים, וביקשנו דרך של 'הבה נתחכמה', כי הרי צריך היה עקרונות לקיים את רצון הרוב. טענת קלמנוביץ וווינריץ היתה: נשים קץ לוועידות, הייזוא יחליט בעצמו ועל דעתו – וסוף פסוק. שמואל ניגר ואנוכי הצענו להמתין שנתיים-שלוש ואז להכין ועידה בהרכב רחב יותר, להכינה היטב ולבחון את הבעיה מחדש.

למעשה היתה זו ועידת-הכתיב הראשונה והאחרונה של ייזוא. תקנות-הכתיב אושרו על-ידי הוועדה-הפועל, ולהלן על-ידי כנס מיוחד ב-1936, שהשתתפו בו נציגי הצישא' (צענטראלע יידישע שול-אָרגאַניזאַציע: האירגון המרכזי של בתי-הספר ביידיש), שהגיעו כדי לייצג את תביעת המורים לשינוי הכתיב ברוח המגמה הפונטית. קלמנוביץ לא השתתף בעריכה הסופית של ההחלטות, אלא הביע מידה רבה של שוויון-נפש.

שכרו של קלמנוביץ בייזוא היה צנוע מאוד (70 זהובים לחודש – הערת שלום לוריאה מתוך הזכרון). אך הוא שולם לו בקביעות כסדרו. הוא היה שקוע בעבודה, שהיתה אהובה עליו: עריכת כתבי-העת ייזוא בלעטער, לרבות תרגום מאמרים, שנכתבו בלשונות אחרות. יתר על כן, הוא נקרא לעזור בעבודה האדמיניסטרטיבית היומיומית, ניהל את רובה ככולה של ההתכתבות עם מאות

נמענים, הרצה הרצאות והגיש הדרכה לאספירנטים, היה גם דובר-משיב לצרור השאלות שאורחים רבים היו מציגים מתוך אהדה ומתוך סקרנות. במרוצת הזמן תפח העול והכביד יותר, מאחר שוויינרייך התמסר לחקר הנוער, החל משנת 1934, וניגש ברצינות לתרגום ספרו של זיגמונד פרויד מבוא לפסיכואנליזה. במשרדי הייזא, האחוזים בקשרי קשרים עם עולם ומלואו, נשאר רק עובד קבוע ויציב אחד – זליק קלמנוביץ. איש העמל מן המלומדים ביותר, אשר אינו מכיר כלל בסייגים של שעות-העבודה, המסוגל לדחוק אל יום עבודה אחד תוצרת של שניים-שלושה ימים ו'לחסוך' פֶּעֶלָם של אנשי-מעשה נחוצים אחרים. לעבוד ללא הרף, מבלי לחוס על עצמו – זו היתה מנת גורלו של קלמנוביץ לאורך שנים. היה זה אורח חיים, שהפך לו, כפי שנוהגים לומר, טבע שני. אלא שהוא היה אדם כזה מעצם טבעו.

חבל מאוד, שבשנות ייזא השקטות שלו לא הספיק קלמנוביץ לכתוב אלא עבודות קצרות אחדות. כל מה שכתב בייזא בלעטער היה מעניין ומגרה. בעיקר – הרצנויות. עריכתו הקרינה את הידע האנציקלופדי שלו בכל תחומי תרבות יידיש ומדעי היהדות, אך ניתן לשער שלא היה לו מספיק זמן כדי להתרכז ולכתוב מחקרים משלו, פרט לניתוח הספרותי והלשוני של כתבי יוסף פרל ביידיש (ליתר דיוק – הנוסח ביידיש של מגלה טמירין). בכתב-העת יידיש פֶּאָר אַלע הוא פרסם רשימות אחדות. האיש החביב הזה לא דאג לעצמו. רק אתגר מבחור, פנייה או תביעה מצד מישהו, היו מביאים אותו להבעת דעותיו או הרהוריו. בלעדי זה הוא העדיף להחריש.

* * *

מגע ישיר אחרון שזכיתי לו עם קלמנוביץ התרחש ב-1938. בימים ההם פרסמתי בכתב-העת אידישע דערציונג בניו-יורק עבודה גדולה על אודות 'השפעת העברית על התחביר של יידיש'. נושא זה היה קרוב במיוחד לעולמו של קלמנוביץ; הוא עצמו כתב על נושא זה שלושים שנה לפני כן בכתב-העת ליטערֶאָרישע מאַנאַטשריפֿטן (חתם בשם-תחת-שם: פ. קליין).

אין ספק, שלא פעם שוחחנו על נושא זה, אם כי אינני זוכר ברגע זה מתי זה היה ובאילו נסיבות. אלא עתה הריני בטוח, שתוך כדי כתיבת העבודה ופרסומה בכתב-העת שהיה מיועד למורי היידיש באמריקה, חלמתי על קורא אחד, על קלמנוביץ. ואמנם נגרמה לי נחת-רוח בהד שעוררו דברי ובתגובתו של קלמנוביץ, המתרגם הקבוע של כתבים רציניים המשתרעים על פני כרכים עבי-כרס, וגם של עשרות חוברות למיניהן. לו ניתן היה לחבר ביבליוגרפיה ממצה של כל תרגומיו היה מתחורר היקפו העצום של מפעל התרגומים של איש יחיד.

ורק לשם הצצה קלה אמנה כאן תרגומים ליידיש של חמישה ספרים: ספר מלחמת היהודים של יוסף בן מתתיהו פלאוויוס, מיוונית עתיקה; ספרו של ההיסטוריון אָמיל שִׁיָר תולדות עם ישראל בתקופת הבית השני, מגרמנית; את הכרך הרביעי, החמישי והשישי של תולדות העם היהודי של שמעון דובנוב,

מרוסית; שישה כרכים של דברי ימי העולם של הרברט וולס, מאנגלית; והחיל האמיץ שווייק של יארוסלב האשק, מצ'כית.

את מספרם הרב של התרגומים ניתן להסביר בשני טעמים: (1) זה היה לא פעם מקור יחידי לפרנסת המשפחה; (2) קלמנוביץ אהב את מלאכת התרגום, שיש בה תמיד שתי פנים של מניעים: העיון הלשוני על גוני-גווניו ומידת היצירה העצמית. התוכן הרי נתון מלכתחילה. יתר על כן: קלמנוביץ נמנע מלהבליט את ייחודו ולא רדף כלל אחר חידושים. במידת האפשר הוא נמנע מניאולוגיזמים והתכוון בפירוש לקורא בבואו להגיש לידו טקסט נוח להבנה, ולא להמם אותו בחידושים, שעין לא שזפה עדיין. ביאליק טען, שיידיש "רעדט זיך" (הדיבור זורם מאליו) ואילו קלמנוביץ סבר, כנראה, שיידיש גם נכתבת מאליה, ללא אילוצים.

במידה הזכורה לי, הרי רק בתרגום אחד, של הספר אורמענטש און ווילדער של האנר (ברלין, 1923), הוא הוסיף בהקדמתו מעין התנצלות על המינוח שהיה נאלץ להמציא. גם במאמרים המתורגמים ביוזף בלעטער (נהגו שם, לצערנו, שלא לציין את שם המתרגם ובכלל להעלים את העובדה, שהמאמר מתורגם) ניתן להבחין בנוסח של קלמנוביץ על-פי רהיטות הלשון והבעתה הטבעית. ידוע לי, ששמעון דובנוב, שכעס מאוד על נחום שטיף מפני חידושיו הלשוניים בתרגומיו, הרבה לשבח את לשונו הפשוטה של קלמנוביץ. אפשר שזהו מסלול-המופת לתרגומי הפרוזה. זו דעתי.

לשונו של קלמנוביץ היתה נקייה ומתוקנת אפילו ברשימה קצרה בעיתון. מן הראוי לראות בו את אחד המטהרים החשובים של לשון הפובליציסטיקה והמדע ביידיש. והוא גם פרסם פעם מאמר, שכותרתו 'ניי-ידיש' בשבועון ליטערארישע בלעטער (1925?), שבו הוא מונה שורה שלמה של מילים גרמניות וסתם בארבאריזמים, שהשתלטו על לשון העיתונות. על אף הנוסח המלחמתי שבדבריו, הוא היה רחוק מקיצוניות. הוא נזהר מאוד לא לשפוך את הילד עם המים. אין ספק, שהוא עזר מאוד ליצירת לשון-התרבות ביידיש, שהיתה לדעתו, תהליך טבעי ואיטי למדי. תהליך של בניין מבפנים, ולא של מהפכה כביכול. וגם בזה למדתי ממנו, באשר אוהב-יידיש אמיתי לא צריך להיות מדלדל הלשון. בשעה שבאים לעקור עשבים שוטים, חשוב להשגיח לא לתלוש צמחים מועילים; ואם מבקשים לשתול חידוש, מן הראוי לרכון אל אמא-אדמה ולא להרים את האף מתוך זחיחות-דעת. זליק קלמנוביץ היטיב לדעת זאת, ועל כן הוא ביקש להימנע מ'ניי-ידיש' (יידיש חדשה) גם אם מבקשים להצמיחה חכמי-לשון מדופלמים.

* * *

יצא, שהוטל עלי לתרגם ליידיש את היומן שקלמנוביץ כתב בגיטו וילנה (ייזוף בלעטער, כרך 35, עמ' 18-92). השתדלתי לא לסטות מעקרונות היידיש שלו, כדי שלא תיווצר התרוצצות בין הקטעים שהוא עצמו כתב ביידיש לבין קטעי התרגום. המתרגם היה אחוז ברגשות מעורבים: מצד אחד קורנת מתוך הדפים אישיותו של זליק קלמנוביץ ומתברר מפני מה ראו בו הנרדפים והמעונים בגיטו וילנה נביא,

הדמות האנושית הנעלה ביותר. ומצד שני עולה מתוך הייסורים אפילה של הווית היום בגיטו, האימה והמגור מפני המחר. המגילה נראית לכאורה כמעט כמאוזנת ורוגעת, וקשה לגלות בין שורותיה סימן־קריאה כלשהו, כמסתירה ממנה ובה את הפרפורים והרעדה של הנשמה הרגישה ומבליטה את גור־הדין של החדלון. אצל נביא ה'נְחֻמו' ניתן בקלות לחוש בלחן המזדמר, באשר הוא רואה את צמיחת הבוקר מבעד לחשכת הלילה, אבל קשה מאוד לנחם ולהרגיע בתוך תוכה של העלטה הקודרת בחצות, באישון לילה.

וכאשר הגאולה בוששה לבוא, ובמקומה הזדקק אחד ממעשי 'הפתרון־הסופי' – כלום מתגלה כי הנביא המנחם אינו אלא נביא 'שקר'? חלילה. הוא מילא את שליחותו. הוא עזר לשפוטים מכוח גורלם להישאר ולשמור על צלם האדם ועל טוהר ממש עד מפתני המוות. היה בדעתו של הצורך לחסל את האנושי באסיריו, לעורר בהם את יצרי החיה הנרדפת, להשפילם, לירוק עליהם; אלא שהקרבתן – המום לא דבק בו. הנוגש ומענה שוקע באי־אונים במאמציו לזהם את נשמתו של היהודי. החיה הרעה מסוגלת לטרוף את הגוף המרוסק, ואילו הנשמה הופכת לנר־תמיד. מצוות השבוי היא גם לשְׁמֵר את הגוף לעוד יום ועוד יום, שעה אחר שעה – גם אם צריך לשם כך לעמול ולציית לפקודות מרות כלענה – אפילו במבחן הנורא ביותר מכל המבחנים – כאשר מצווים על היהודים להביא להשמדה חלק מחייהם – צריך לבחור בדרך החוסכת קרבנות. המחאה נגד עמדה זו מעומק הלב יש לה ערך פסיכולוגי, אך לאו דווקא מוסרי.

קלמנוביץ ידוע ידע, שהדין הישן פסק אחרת. אך מי שמוכן להשליך את נפשו מנגד ולהחריב את הכול ולאבד כל נפש, אין הדין צריך לעזור לו, אף לא הסלידה העמוקה מטבילת הידיים בדם.

מניין נובע אורח זה של מחשבה והערכה בדבר מוסריותם של דרכי תגובה? בעצם – מן האמונה באלוהי־ישראל ובנצח ישראל. אמונתו גברה פי אֶלֶף בשעה שהוא פסע בסימטאות של גיטו וילנה וקרא לאנשים להסתלק מן העצבות ולמלא את הלב בבטחון, גם על סף הקבר. כל גילוי של חיים, חיי הרוח וחיי הגוף (ריקוד, תחרות־ספורט) – עלה למדרגה של קדושה. אין בגיטו רשעים. כל המתייסרים מפני שהם יהודים – הם קדושים.

הוא נתמלא חרטה, שְׁפָּנָה בָּנָה על הקרקע החולית של הגלות ובלי הרף ביטא את שמתו, שבנו יחידו, שלום, נמצא בארץ־ישראל. תקופת הגיטו היתה הפעילה ביותר בחייו של קלמנוביץ. מעודו לא הרצה הרצאות רבות כלי־כך, לא השתתף באסיפות ובישיבות – ובכלל השמיע דברים ואף גילה מידה כה רבה של יוזמה. מעודו לא כתב יותר. בשנתיים האחרונות של חייו הוא היה מוכן כל רגע לצאת אל המסע האחרון ללא שום מרירות. יעידו על כך דפי יומנו ויומנם של זולתו משארית הפליטה של גיטו וילנה. חייו בגיטו היו בחינת גולת הכותרת של חייו הטוהרים, התגלמות של קדושה אנושית.

סיפרו, שכאשר בחרו בגיטו וילנה אנשים לגירוש אל מחנות אסטוניה, התייצב קלמנוביץ בתור. אפשר היה עדיין להצילו, אך הוא היה אדיש, כאילו בלתי מעוניין בגורלו האישי. ועוד סיפרו, שמן המחנה בנארווה הצליח קלמנוביץ לשלוח

מכתב לוויילנה וכתב שם בין היתר: "אני מאושר, כי אני שרוי יחד עם צאצאיו של אברהם אבינו".

כן קיימת עדות, שבחג החנוכה תש"ד ערכו שלוש מאות אסירים במחנה נארווה הדלקת נר חנוכה וקלמנוביץ נאם שם על החג וניחם את הנוכחים וביטא את התקווה, שכולם עוד יִבְלוּ את האויב. פרחו גם שמועה, שלפני מותו קרא קלמנוביץ להורגיו: "הריני לועג לכם, יש לי בן בארץ-ישראל"¹⁶.

אין ספק, שקלמנוביץ נספה בנארווה. ידוע בבטחון, שהוא עבר שם עבודה 'קלה': ניקוי בתי השימוש של המחנה. עד נשימתו האחרונה הוא התנהג באיפוק ובכבוד. נפוצה שמועה, כאילו הוא אמר: "הריני נושק את הצואה של היהודים הקדושים"¹⁷. בני-יורק שמעתי נוסח אחר, מפיו של יהודי ניצול מן המחנה באסטוניה: "הריני מאושר, שזכיתי לנקות את האשפה של היהודים הקדושים".

הערות

- 1 יודל מאַרק (1897-1975). מורה וחוקר לשון יידיש ודקדוקה. עורך כתבי-עת ומחבר ספרים. עורך ראשי של המילון הגדול של לשון יידיש, שעד היום לא יצאו לאור אלא ארבעה כרכים ממנו. עם מותו - נקטע המפעל בסיומה של האות א'.
- 2 שמואל ניג'ר (1881-1955). שם משפחתו המקורי היה טשארני. אחיהם הבכור של ברוך טשארני (וולאָדעק) ודניאל טשארני. שלושתם אחוזים בספרות יידיש ובפעילות ציבורית ענפה. ניג'ר נתפרסם כאחד מגדולי המבקרים של ספרות יידיש, מתבר של עשרות מסות ומאמרים בעיתונות ובכתבי-עת. רבים מהם כונסו ופורסמו שנית בספרים - בחייו ולאחר מותו. בנעוריו היה חבר בתנועת פועלי-ציון, ולהלן פעיל מאוד במפלגה הטריטוריאליסטית ס"ס (ראה להלן, הערה 7). מאמרו הראשון כמבקר ספרות היה על המחזה של שלום אַש 'משיחס צייטן' (ימי המשיח, בעיתון דאָס וואָרט, ולנה, 1 ו-3 במאי 1907). ומאז דרך כוכבו כמבין, בקי ומעמיק בספרות. בין היתר היה עורך של כתב-העת די יודישע וועלט, שיצאו לו מוניטין בזכות רמתו. היגר לארצות-הברית ב-1919. גיסו של זליק קלמנוביץ. פרטי פרטים עליו ומעשיו ראה: ל. וואַסערמאַן; 'ניגער ש.', לעקסיקאָן פֿון דער נייער יודישער ליטעראַטור, כרך 6 (1965), 190-210.
- 3 נחום שטיף (1879-1933): פילולוג, מתבר ספרים בתולדות ספרות יידיש, בקי וזריף בלשון יידיש ואוצרותיה, איש מדע מובהק. כתב מאמרים בעיתונות וחתם בשם-תחת-שם בעל-דמיון. בנעוריו היה ציוני, ולהלן - טריטוריאליסט. נרשא עבודת הדוקטור שלו: 'החוק הפלילי לפי תורת משה והתלמוד'. היה אחד ממייסדי ה'פֿאָלקספּאַרטיי' (מפלגת העם) יחד עם שמעון דובנוב. ב-1926 הגיע לקייב ונספח אל האקדמיה, בפאקולטה ליידיש בתפקיד של מרצה ועורך כתב-העת יידישע שפראַך (לשון יידיש). נפטר ליד שולחן עבודתו.
- 4 שמעון דובנוב (1860-1941). היסטוריון והוגה דעות. פרסם ברוסית דברי ביקורת על יצירות ספרות בעברית וביידיש בכתב-העת ווסבור וחתם בכינוי 'קריטיקוס'. כתב את 'דברי ימי עם עולם' - ספר מונומנטאלי, המבקש להציג את תולדות העם היהודי מראשיתו ועד עצם יום כתיבת הספר. היה פעיל בציבור והקים את 'מפלגת העם' (ה'פֿאָלקספּאַרטיי'). שדגלה במאבק על אוטונומיה יהודית ועל תרבות יידיש בכל התפרצות. הומת בידי הנאצים בריגה.

5 ישראל אפרויקין (1884-1954). מלומד ועסקן, מידידיו בקרובים של זליק קלמנוביץ. נולד בליטה, בעיירה ליד קובנה. קיבל חינוך מסורתי: 'חרר', ישיבה. פנה לתרבות חילונית - למד בשווייץ, תחילה פילוסופיה, אחר-כך - משפטים. הצטרף למפלגת ה'סיימיסטים' (להלן, הערה 8) והקדיש זמן רב ומרץ לפעילות המפלגתית, יחד עם ידידיו משה זילברפארב, נחום שטיף וזליק קלמנוביץ. פרסם מאמרים בכתבי-העת של המפלגה, היה בין המייסדים של הירחון די יידישע וועלט (פטרבורג ולהלן בוילנה) והשתתף באורח פעיל בעריכתו (לידו של שמואל ניגר). יתר על כן, ערך יחד עם קלמנוביץ את השבועון די וואך. עם סיום מלחמת העולם הראשונה השתקע בפאריז והיה פעיל מאד באירגוני הסיוע לעקורים. ב-1925 התמסר לעסקים פרטיים בהצלחה רבה. עיסוק זה לא מנע ממנו להמשיך בפעילות ציבורית. ב-1939 ערך את שני הקבצים אויפן שיידוועג (על פרשת דרכים) ואחרי המלחמה - את הירחון קיום (60 גליונות). בימי הכיבוש הגרמני הצליח לברוח לדרום-אמריקה - ובתום המלחמה חזר לפאריז ותרם רבות לתחיית התברה והתרבות היהודית בצרפת. איש רעים היה ישראל אפרויקין ותמיד דאג לעזור לידידיו הרבים.

6 משה זילברפארב (1876-1934). סופר, הוגה-דעות ועסקן פוליטי מן המרכזיים בדורו. נולד בוולין (רובנה). למד בוויטומיר, להלן בקיבו (כימיה בפוליטכניון), בברלין (רפואה) ובברן (משפטים). היה בין מייסדי מפלגת ה'סיימיסטים' (להלן, הערה 8) והיה מרצה בחוגי האינטליגנציה על בעיות הלאומיות היהודית, וכן פרסם מאמרים רבים בידיש וברוסית שבהם הציג את השקפות מפלגתו. נאסר פעמים אחדות. מאמריו כונסו בספרים. אחרי מהפכת פברואר 1917 - היה אחד היחזמים לאיחוד בין שתי המפלגות (ה'ס'ס וה'סיימיסטים'). מתוך הסכם בין כל מפלגות הפועלים (ה'בונד', פועלי-ציון, ה'ס'ס וה'סיימיסטים') נבחר כנציג בממשלה, מעין שר לענייני היהודים. הודח עם השתלטות הבולשביקים במהפכת אוקטובר. מכל מקום - רבים כתביו ומעשיו בתקופה הסוערת של המהפכות ברוסיה בראשית המאה ה-20.

7 השם המלא של המפלגה: ציוניסטיש-סאציאליסטישע ארבעטער פארטיי - ס'ס (מפלגת פועלים ציונית-סוציאליסטית - ס'ס; ראשית-יבות ברוסית סיוניסטים-סוציאליסטים). מפלגת ס'ס היתה בעצם מפלגה טריטוריאליסטית, שדגלה גם במאבק נגד השלטון הצארי ברוסיה חרף ההשקפה הקיצונית של 'שלילת הגלות'. המפלגה נוסדה ב-1904 ומנתה בתקופת השיא 27,000 חברים. בראשם התייצב צוות מכובד של אינטליגנטים צעירים, שניסחו את האידיאולוגיה שלה ברוח המארכסיזם. בין ראשי ה'ס'ס התבלטו: נחמן סירקין, וילי לאצקי-ברטולדי, האחים יעקב ויוסף לשצינסקי, שמואל ניגר, יוסף טשרניכוב-דניאלי, משה ליטוואקוב ואחרים (מיכאל אסטור: געשיכטע פון דער פרילאנד-ליגע און פונעם טעריטאריאליסטישן געדאנק, כרך 1, ניו-יורק, 1967, 12-13).

8 מפלגת ה'סיימיסטים', ששמה הרשמי היה 'יידישע סאציאליסטישע ארבעטער-פארטיי' - יסא"פ, עלתה כורם שונה עקרונית מן ה'ס'ס (לעיל, הערה 7). ה'ס'ס שללו את הגלות והעלו אידיאולוגיה ברוח המארכסיזם, ואילו ה'סיימיסטים' חייבו את העבודה בגלות, את השאיפה לאוטונומיה, את התארגנות היהודים באמצעות בית-נבחרים לאומי (סיים), שיהיה בכוחו ובסמכותו לבצע את ריכוז ההגירה היהודית אל טריטוריה כלשהי. בעיני ה'ס'ס - היה הטריטוריאליזם בבחינת יסוד, בעיני ה'י'ס - בבחינת גג. הם גם לא היו מארכסיסטים. בשנים 1905-1906 מנתה המפלגה 13,000 חברים. במאי 1917, בהשפעת מהפכת פברואר, התאחדו שתי המפלגות על בסיס ההשקפות ה'סיימיסטיות'. לא כל מנהיגי המפלגות הצטרפו. לאצקי-ברטולדי ויוסף טשרניכוב מן ה'ס'ס, אפרויקין, קלמנוביץ ונחום שטיף מן ה'סיימיסטים' הצטרפו אל ההיסטוריון שמעון דובנוב והקימו את ה'פאלקספארטיי' (מפלגת העם). (מיכאל אסטור 1967: כרך 1, 29).

- 9 ז. קאלמאנאוויטש 1921: יידישע גראמאטיק, קאנספעקט פֿון לעקציעס, מעלוכע פֿארלאַג פֿון וויסרוסלאַנד, מינסק. עותק אחד נדיר נמצא בידי שלום לוריא.
- 10 חיים זיטלובסקי (1865–1943). הוגה־דעות, סופר, פובליציסט. מן הדמויות הבולטות בחיי הציבור היהודי. היה חבר במפלגת הס״ר הרוסית. ידיו הקרוב של הסופר ש. אנ-סקי. דגל בהשקפה יידישיסטית והיה קרוב לחוגי ה׳פּריליאַנד׳. באחרית ימיו נטה לברית המועצות ולריכוז היהודים בכירוביג׳אן. ז׳יטלובסקי היה פורה מאוד ופעיל, כמעט בכל החוגים הסוציאליסטיים. כתב אולי מאות מאמרים ומסות בשאלות חברתיות, לאומיות ואף פילוסופיות. פרסם בעיתונים שונים ובכתבי־עת ביידיש, ברוסית, בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית. השתתף בכנסים רבים, מהם ידועים, למשל, בקונגרס הציוני הראשון (1897), וגם בוועידת צ׳רנוביץ (1908). שרנה ביידיש כלשון לאומית. רבים היו מעריציו, בעיקר מחוגי ה׳סיימיסטים׳. נפטר בניו־יורק, שבה השתקע לאחר חיים מלאים טלטולים ונדידות משני עברי האוקיינוס. כתביו מרוכזים ב־10 כרכים, בתוספת 2 כרכים על תולדות הפילוסופיה (חיים זשיטלאַווסקי 1910: די פֿילאָזאָפֿיע, 2 כרכים, ניו־יורק). בשנותיו האחרונות היה כותב באורח קבוע בעיתון היומי ט׳אָג׳ בניו־יורק (פרטי פרטים על פעילותו וכתביו, ראה: יצחק כאַרלאַש 1960: ז׳שיטלאַווסקי, חיים, לעקסיקאָן פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור, ניו־יורק, 685–708).
- 11 בוריס קלצקין (1875–1937). מן הדמויות הבולטות והסגוניות ביותר בעולם התרבות החילונית ביידיש וספרותה. איש ציבור פעיל, השתתף בכנס היסוד של ה׳בונד׳ (1897) בוילנה והיה פעיל מאוד בעיצוב העיתונות של מפלגה זו באמצעות הוצאת ספרים ׳די וועלט׳ (העולם). הודות לפעילותו העסקית, שהיתה אחזה בקנייני המשפחה הגדולים, הוא הקים את הוצאת הספרים המפורסמת בוילנה, שהפכה לאחת מאבני־השתייה של תרבות יידיש המודרנית. (על קלצקין ופועלו ראה: ההספד בשם מערכת היוזא בלעטער, וילנה, כרך 12, חוב׳ 4–5 עמ׳ 283; וכן: אלתר קאצינזה: ׳קווים לדמותו של בוריס אַרקאָדיאוויץ׳ קלצקין, חוליות 4, קיץ 1997, חיפה, 189–196, ובעיקר הערה 1, שם, עמ׳ 195, 196.
- 12 בשנותיו האחרונות הוזמן קלצקין את ז. קלמנוביץ ומשפחתו לגור בדירתו ברח׳ קבֿשֿלֿנה 23, בוילנה. הוקצו להם שני חדרים: חדר האורחים הגדול וחדר־העבודה המרווח של קלצקין עצמו. הם התגוררו שם עד פרוץ המלחמה בספטמבר 1939.
- 13 ׳פרצעס קוק אויף דער ייִדישער ליטעראַטור׳ (השקפתו של פרץ על ספרות יידיש) – קלמנוביץ כתב מסה זו בגיטו וילנה בשנת 1942. כתב־היד נמצא בתורבות סטראשונה 6 והובא ארצה בידי אבא קובנר. המסה נכתבה ביידיש ופורסמה קטעים־קטעים בשני כתבי־עת: די גאַלדענע קייט 2 (אביב 1949), עמ׳ 114–126. נדפסו שם הפרקים 2–4 (מסומנים 1–3), ואילו ביוזא בלעטער, כרך 33, עמ׳ 49–54 נתפרסמו הפרקים החסרים: המבוא, הפרק הראשון והפרק החמישי. המסה בשלמותה, בתרגום לעברית, פורסמה בספרו של זליק קלמנוביץ יומן בגיטו וילנה וכתבים מהעזבון שנמצאו בהריסות (הוצאת מורשת וספרית פועלים, 1977, עמ׳ 165–196).
- 14 המסה נתפרסמה בתרגום לעברית בחוליות 7, קיץ 2002, עמ׳ 87–90.
- 15 ז. קלמנוביץ נולד בעיר גולדינגן (קורלאנד, לאטביה), במשפחה ענייה, אביו פֿיבוש היה רוכל־משוטט בכפרים ועיירות ומוכר־סדקית. ביום שישי היה תוזר לביתו. נפטר בגיל 42. אימו אסתר עבדה בבית־מלאכה לייצור מחטים, היגרה עם המשפחה לארצות־הברית ונפטרה בשיקגו בגיל 102.
- 16 רייזל (רח׳קה) קורצ׳אק: להבות באפר, מהדורה שלישית 1965, הוצאת ספרית פועלים, עמ׳ 116.
- 17 מרדכי דבורז׳קי: ירושלים דליטא במרי ובשואה, הוצאת מפא״י 1951, עמ׳ 242–245.

נתקבלו במערכת

- באסמאן בן-חיים רבקה 2002: אויף אַ סטרונע פֿון רעגן.
בראָל עדינה 2003: כשאנדל אעלה לארץ-ישראל, דור לדור כא, אוניברסיטת ת"א.
" " (עורכת) תשס"ג: מסד, מאסף לענייני ספרות והוראה, אחודה – המכללה האקדמית לחינוך.
בערקאוויטש י. ד. תשס"ג: יידישע דערציילונגען, הוצאת החוג לספרות יידיש, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
גאָרדאָן שמואל 2003: יזכור – די פֿאַרמשפטע שרייבער, ראָמאַן, ירושלים.
האַרענדאָרף ש. י. 2003: דער קעניג פֿון לאַמפּעדוסע, עריכה ותרגום לאנגלית: הקר ואלנסייה, לונדון.
הולצמן אבנר 2003: הספר והחיים, מסות על מיכה יוסף ברדיצ'בסקי, הוצאת כרמל, ירושלים.
וואַלענסיאַ העטהער (רעד') 2003: מיט גרויס פֿאַרגעניגן, הונדערט יאָר יידישע ליטעראַטור, אוקספורד.
טאַפּלפּונקט: 7, 2003. פֿערטליאַר-שקיפֿט פֿאַר ליטעראַטור, קונסט און געזעלשאַפֿט-לעבע פֿראַגעס, תל-אביב.
כהן נתן תשס"ג: ספר, סופר ועיתון, מרכז התרבות היהודית בווארשה 1918–1942.
כהן-צדק אלישבע 2003: מענטשן וואָס פֿלאַנצן בלומען, ה. ליוויק-פֿאַרלאַג, ת"א.
לאַנדאַו מוסיע 2003: מיט שרייבערס, ביכער און מיט... ווילנע, תל-אביב.
ליטוויץ ב. 2003: פֿון דער וועלט-פּאַעזיע, תרגומים, מהדורת ניבורסקי וורה סולומון, תל-אביב.
לעוו מישה 2002: סאַביבאָר / ווען ניט די פֿריינד מינע, תל-אביב.
מיידיניק אליהו 2002: יום קרוש ומקולל, סיפורים, מהדורת שמואל אבנרי, תל-אביב.
מנדלי מוכר-ספרים 2003: הברנש הקטן, תרגם מיידיש שלום לוריא, הוצאת כרמל, ירושלים.
נוברשטרן אברהם 2002: קסם הדמדומים, אפוקליפסה ומשיחיות בספרות יידיש, הוצאת י.ל. מאגנס, ירושלים.
סמאָליאַקאָו צבי הירש 2003: אַ יונגער ציטער, תל-אביב.
עיתון 77, שנה כו, גליון 272, אוקטובר 2002, מדור נרחב לספרות יידיש, תל-אביב.
פּרוכטמן מאיה 1995: מדברים בקלישאות, 616 ביטויי שיגרה הממלאים את חיינו, הוצאת 'קוראים', תל-אביב.
קאַפּלאַן ישראל 2003: פֿון פֿאַלקס-מויל און מינס, תל-אביב.
רויזן ברל 2003: דמויות ומוטיבים יהודיים בספרות הרוסית, תל-אביב.
רובינשטיין בלהה 2003: שירים ומה שביניהם, חלק ב, עם עובד, תל-אביב.
שור חיים 2003: יוגיה, הוצאת משרד הבטחון, תל-אביב.
שיינטוך יחיאל תשס"ג: במסיח לפי תומו, שיחות עם יחיאל די נור, הוצאת בית לוחמי הגיטאות.
שיגלבלאט אלכסנדר 2002: בלאַע ווינקלען, איציק מאַנגר – לעבן, ליד און באַלאַדע.
" " 2003: שאַטנס קלאַפּן אין שויב, שלושה סיפורים, תל-אביב.

Denman Hugh (ed.) 2003: *Isaac Bashevis Singer – His Work and His World*, Leiden-Boston.